

TAŞIYICI ANNELİĞİN FIKHİ VE ETİK İMKÂNI ÜZERİNE BİR DENEME

Hasan MAÇİN*

Öz

İslâm dini neslin devamı ve korunması için evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı teşvik etmiştir. Birçok çift için de çocuk sahibi olmak evliliğin en önemli gayelerinden birisidir. Bununla birlikte kimi evli çiftler istedikleri hâlde doğal yollarla çocuk sahibi olamamaktadırlar. Ancak bilim ve teknikteki ilerlemelerden üreme yöntemlerindeki tıbbi gelişmeler de nasibini almış ve bu durum normal yollarla çocuk sahibi olamayan evli çiftlerin, bir takım tıbbi müdahalelerle çocuk sahibi olmalarını mümkün hâle getirmiştir. Bununla birlikte yapılan tıbbi müdahalelerin fihhi ve etik açıdan uygunluğu da tartışılmaktadır.

Bu makalede normal yollarla çocuk sahibi olamayan çiftlerin taşıyıcı annelik uygulaması ile çocuk sahibi olmalarının fihhi ve etik imkânı üzerinde durulmuş; bu kapsamda kısaca taşıyıcı annelik uygulaması ve yöntemleri hakkında bilgi verilmiş, sonrasında ise bu yöntemlerden hangisinin fihhi ve etik açıdan mümkün olabileceği ile ilgili argüman ve değerlendirmelerimize yer verilmiştir.

Neticede, taşıyıcı annelik uygulamasıyla çocuk sahibi olmanın ancak aynı nikâh altında bulunan kadınların gönüllü olarak bunu kabul etmeleri ile mümkün olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Taşıyıcı Annelik, Tüp Bebek, Etik, Embriyo.

AN ESSAY ON THE POSSIBILITY OF SURROGACY IN TERMS OF ETHICS AND FIQH

Abstract

The religion of Islam has encouraged marriage and childbearing for the sake of the continuation and protection of the generation. For many couples, having a child is one of the most important goals of marriage. However, some married couples cannot have children by natural means even though they want. But developments in science and technic have made it possible for married couples who cannot have children by natural way to have children with a number of medical processes. Nevertheless the relevance of the medical interventions is discussed in terms of religion and ethics.

In this article, it is discussed in terms of fiqh and ethical aspects whether it is possible for couples who cannot have children in natural ways to have children with surrogacy application. Meanwhile we introduced surrogacy and its methods briefly and then put forward our arguments and evaluations about the relevant method in aspect of the fiqh and ethics.

As a result, it is concluded that having a child through surrogacy application is only possible if women under the same marriage request voluntarily.

Keywords: Islamic Law, Surrogacy, Tube Baby, Ethics, Embryo.

* Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Adıyaman, Turkey. gegeri@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-0712-1035

Giriş

Çoğu insan için evlenmenin en temel amaçlarından biri çocuk sahibi olmaktır. Çocuk ailenin temel unsurlarından biridir.¹ Karı kocayı gerçek anlamda bir aile yapan da çocuk/çocuklardır. Bununla birlikte birçok evli çift çocuk sahibi olmak istediği hâlde bazen bu mümkün olmayabilmektedir. Ancak tıp alanındaki gelişmeler sayesinde normal ilişki ile çocuk sahibi olamayan çiftler yardımcı üreme teknikleri ile bu isteklerine çoğu zaman kavuşabilmektedirler. Doğal yollarla çocuk sahibi olamayan çiftlerde uygulanan tıbbi müdahale ve tedaviler kısaca yardımcı üreme teknikleri (YÜT) olarak adlandırılır.²

Normal yollarla çocuk sahibi olamayan aileler, bunu kendi kaderleri kabul edip çocuksuz bir hayata razı mı olmalı, yoksa bu durumu tedavi edilmesi gereken bir hastalık görüp “*her derdin bir devası vardır*”³ düsturuyla tedavi olmak için meşru dairede dönemin teknik imkânlarından yararlanma yoluna mı gitmeli? Bu durumdaki kişiler, “*Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. (O) Dilediğini yaratır. Dilediğine dişiler bahşeder, dilediğine de erkekler bahşeder. Yahut onları çift yapar: Hem dişi hem erkek (verir). Dilediğini de kısır yapar. O (her şeyi) bilendir, (her şeye) gücü yetendir.*”⁴ ayetleri gereği çocuk sahibi olamamayı kaderleri kabul ederek herhangi bir yardımcı üreme tekniğine başvurmaya gerek duymayabilecekleri gibi, kısırlığı tedavi edilmesi gereken bir hastalık görerek, “*Hastalanmamak için korunmak, hastalanmak ve de hastalıktan kurtulmak için tedavi olmak kaderdir*”⁵ anlayışı ile hareket ederek Hz. Ömer'in deyişi ile “Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine”⁶ de başvurabilirler. Birinci şıktan yana tercihini kullanan kimse için yapılacak bir şey bulunmamaktadır. Tercihlerine saygı duyulması gerekir. Ancak ikinci şıkkın tercih edilmesi durumunda, yardımcı üreme teknikleriyle çocuk sahibi olmanın bir sınırı olacak mı? Diğer bir ifade ile çocuk sahibi olabilmek için tıp ilminin bütün imkânlarının zorlanması gerekir mi yoksa bu konuda bazı dinî, hukuki ve ahlâki değerlere bağlı kalınması gerekli midir? Tıpta yardımcı üreme tekniklerinin kullanılmasıyla birlikte bu ve benzeri sorular, konunun uzmanları tarafından farklı şekilde cevaplandırılmaktadır. İnsanın çocuk sahibi olması için her türlü imkânın seferber edilmesi gerektiğini ileri

1 Türk Dil Kurumu sözlüğünde aile şöyle tanımlanmıştır. “Evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik” Tanım için bkz. *Güncel Türkçe Sözlük*, “Aile” (Erişim 18 Nisan 2020).

2 Perran Möröy - Özlem Yörük, “Yardımcı Üreme Tekniklerinde Perinatal Sonuçlar”, *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*, ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 413.

3 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Selâm”, 26; Süleyman bin el-Eşas Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut (b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), “Tıbb”, 11.

4 *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), eş-Şûra 42/49, 50.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut (b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), “Tıbb”, 1; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuad Abdülbâkî (Mısır: Matbaat-u Mustafa el-Bâbî, 1975), “Tıbb”, 21.

6 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühreir b. Nasr en-Nâsır (Dimaşk: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Tıbb”, 29; Müslim, “Selâm”, 32.

sürenler olduğu gibi, çoğu bilgin bu talebin dinî, hukuki ve ahlâki anlamda bir meşruiyet çerçevesinde yapılması gerektiğini savunmaktadır.⁷

İnsanın diğer canlılardan farklı olarak birtakım değerlere sahip olduğu; din, ahlâk ve hukuk normlarının insanlar için söz konusu olduğu gerçeğinden yola çıkarak, insanın sahip olmak istediği her şeyde birtakım değerlere bağlı kalması gerektiği söylenebilir. Sıradan bir eşyaya sahip olmak için bile birtakım kurallara uyma zorunluluğu varsa ve bu kurallara uyulmadığı takdirde insan dinen günahkâr, hukuken suçlu ve ahlâken de toplum tarafından ayıplanıyorsa, toplumun temelini teşkil eden ailenin temel unsurlarından biri olan çocuğa sahip olma hususunda daha fazla bir dikkatin gösterilmesi gerektiği rahatlıkla söylenebilir.

İslâm düşüncesine göre insan başıboş yaratılmamıştır.⁸ Onun bir yaratılış gayesi vardır.⁹ İnsanı belli bir gaye ile yaratan Allah, ona hayatta rehberlik edecek ilkeleri de bildirmiştir. “*Ey inananlar, Allah'ın size helal kıldığı güzel ve temiz şeyleri haram etmeyin, sınırı aşmayın. Çünkü Allah, sınırı aşanları sevmez.*”¹⁰ ayeti çok genel bir ifade ile Allah'ın insanlık için meşru kıldığı hususları aynı şekilde meşru yollarla elde edilmesi gerektiğini bildirmektedir. Yine “*De ki: "Allah'ın, kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram etti?" De ki: "O, dünya hayatında inananlarıdır, kıyamet günü de yalnız onlarıdır." İşte biz, bilen bir topluluk için ayetleri böyle açıklıyoruz. De ki: "Rabbim, fuhuşları, gerek açığını, gerek kapalıasını; günahı ve haksız yere saldırmayı; hakkında hiçbir delil indirmedeği bir şeyi Allah'a ortak koşmayı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi kesinlikle haram etmiştir.*”¹¹ ayetleri de Allah'ın kulları için yaratmış olduğu nimetlerin herhangi bir delile dayanmadan haram kılınmasının sakıncalarını dile getirmekte, yasaklanan şeylerin sınırlı ve sayılı/belli olduklarını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in “*Allah Teâla hastalığı da ilacı da indirmiştir. Ve her hastalığa bir ilaç vermiştir. Öyleyse tedavi olun. Ancak haram olan şeyle tedavi olmayın*”¹² sözü de âdetta bu konuda uyulması gereken ölçüyü ortaya koymaktadır.

İlgili naslar aslında bir adâlet ve itidal dini olan İslâm'ın, aşırı yasakçılığı da aşırı serbestliği de onaylamadığını; temiz fitratlı ve akliselim sahibi her insanın doğru, iyi, hoş ve faydalı bulduğu maddî ve manevî şeyleri kullanması; yanlış, kötü, çirkin ve zararlı bulduğu şeylerden de kaçınması gerektiğini ortaya koymaktadır.¹³ Kesin bir delil olmadığı hâlde mubah olan şeyleri haram sayarak hayatı çekilmez hâle getirmek ya da hiçbir kayıt koymadan her türlü muameleyi mubah görmek insanları dinî emir ve yasaklara karşı duyarsız bir tavır almaya sevk edebilir.

Normal yollarla çocuk sahibi olamayan aileler, yardımcı üreme tekniklerinden taşıyıcı annelik uygulamasıyla bu isteklerini yerine getirebilirler mi? Çalışmada bu sorunun

⁷ Oktay Kadayıfçı, “Yardımcı Üreme Teknikleri ve Etik”, *Temel Üreme Endokrinolojisi ve İnfertilite*, ed. M. Nedim Çiçek (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 384-386.

⁸ el-Kıyâme 75/36.

⁹ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁰ el-Mâide 5/87.

¹¹ el-Ârâf 7/32, 33.

¹² Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 11.

¹³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/520.

fıkhi ve etik imkânı irdelenmiştir. Diğer bir ifade ile makalemizde, çocuk sahibi olmayı istedikleri hâlde doğal yolla bu isteklerine nail olamayan evli çiftlere, meşru ve ahlâki dairenin dışına çıkmadan taşıyıcı annelik yöntemi ile çocuk sahibi olmanın çaresi aranmıştır. Zira fakihlerin, şer'î çerçevenin dışına çıkmadan din ile hayatı buluşturmak, insanların/Müslümanların günlük hayatına ilişkin problemlerine çözümler üretmek gibi sorumlulukları vardır. Bu durumda biz hukukçulara düşen ortaya çıkan yeni meselelerde din ile hayat arasındaki bağı koparmadan, Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun çözümler üretmektir. Muhammed İkbâl'in deyişi ile eski meseleleri, yeni tecrübenin ışığında yeniden ele almak ve yeni yeni zuhur etmiş meselelere ¹⁴ uygun çözümler getirmek gibi bir yükümlülüğümüz vardır.

Fıkhi açıdan imkân dâhilinde olduğu hâlde suistimal edilir endişesiyle böyle bir imkânın gündeme getirilmemesi ya da gizli tutulması, insanları/Müslümanları çaresiz bir şekilde meşru olmayan yollara sevk edebilir. Bu anlamda oluşacak vebalin sorumluları arasında fakihler de olmuş olacaktırlar. Çalışmanın bu sorumluluk endişesinden kaynaklanan bir yönü vardır. Yoksa kesinlikle taşıyıcı annelik yöntemi ile çocuk sahibi olmayı teşvik edici bir amacımız bulunmamaktadır. Ayrıca bütün Müslümanları ilgilendirmesi diğer bir ifade ile İslâm dininin evrensel olması hasebiyle çalışmada mahalli şartlar (taşıyıcı anneliğin ve çok evliliğin yasal olmadığı ülkeler) dikkate alınmamıştır. Hâliyle görüş ve değerlendirmelerimiz bazı ülkelerin mer'î hukuklarına aykırı düşebilir. Bize düşen insanların problemlerini şer'î çerçevede çözmeye yol gösterici olmaktır.

Konu ile ilgili argüman ve değerlendirmelerimize geçmeden önce konunun bir bütün olarak anlaşılmasını sağlayacak ön bilgilere yer vermek istiyoruz.

1. Taşıyıcı Annelik: Tanım ve Mahiyeti

Çoğunlukla değişik tıbbi rahatsızlıklar sebebiyle çocuk sahibi olamayan ailelerin yardımcı üreme tekniklerine (YÜT) başvurarak sun'î döllenme yöntemiyle çocuk sahibi olmaları tüp bebek (IVF/In Vitro Fertilizasyon) olarak adlandırılmaktadır. Tüp bebek uygulamasında, normal yoldan çocuk sahibi olamayan ailelerde anne adayına bazı hormonlar aşılacak suretiyle elde edilen yumurtalar laboratuvar ortamında baba adayının spermeleri ile döllenirildikten sonra meydana gelen embriyonun gelişmesi için yine laboratuvar koşullarında birkaç gün bekletildikten sonra anne adayının rahmine yerleştirilmektedir.¹⁵ Evli çiftten alınan sperm ve yumurta hücrelerinin dışarıda döllenmesiyle oluşan embriyonun, taşıyıp doğurması için başka bir kadının rahmine transfer edilmesi ve doğumdan sonra bebeğin genetik anne babasına iade edilmesi şeklindeki tüp bebek uygulamasına ise taşıyıcı annelik denilmektedir.¹⁶ Yani taşıyıcı annelik uygulamasında anne adayının yumurtalarından elde edilen embriyo ikinci bir

¹⁴ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 24.

¹⁵ Fritz Marc A. - Speroff Leon, *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*, çev. Pınar Tokdemir Çalış (Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 2014), 1331.

¹⁶ Taşıyıcı annelik ile ilgili benzer tanımlar için bkz. Yasemin Erol, *Yapay Döllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 41, 42; Marc A. - Leon, *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*, 1379.

kadının rahmine yerleştirilmektedir. Hâliyle taşıyıcı annelik uygulamasında ailenin çocuk sahibi olabilmesi için ikinci bir kadının uygulamada yer alması gerekmektedir.

Taşıyıcı annelikte yumurta ve sperm hücreleri bebek sahibi olmayı isteyen eşlere aittir. Kadının gebelik taşımaya uygun bir rahmi olmadığı için (veya rahmi hiç olmadığı için) eşlerin yumurta ve sperm hücreleri döllendirilerek elde edilen gebelik başka bir kadının rahmine nakledilir. Bu durumda bebek, yumurta ve sperm sahibi kişilerin genetiğini taşır. Yani bebeğin genetik anne-babası sperm ve yumurta sahibi eşlerdir.¹⁷

Uzmanların verdikleri bilgilere göre taşıyıcı annelik yöntemiyle çocuk sahibi olmak isteyen kimseler; doğuştan rahmi olmayan, sonradan rahmi ameliyat ile alınan, rahmi gebeliği kaldıramayan, art arda düşük yapan, ciddi kalp vb. hastalıklar nedeniyle gebe kalması ve doğum yapması yaşamsal riske giren ve doğum yaparak fiziğinin bozulmasını istemeyen bayanlar ile eşcinseller olmaktadır.¹⁸

Başlangıçta, yardımcı üreme teknikleri olan sun'î döllenme ve tüp bebek uygulaması normal yoldan çocuk sahibi olamayan eşleri tedavi etmek ve onların çocuk sahibi olmalarını sağlamak için geliştirilmişken, zamanla bu uygulama bir tedavi yöntemi olmanın ötesinde farklı boyutlar kazanmıştır. İlgili tekniklerin, evlenmeden bir erkeğin sperminden çocuk sahibi olma, iktidarsız veya spermleri yetersiz olan kocanın karısının başka bir erkeğin spermi ile gebe kalması, sperm, yumurta ve embriyo bankaları oluşturma gibi toplumun geleneksel, dinî, ahlâki ve sosyal değerleriyle çelişen boyutlarda kullanılmaya başlandığı görülmektedir.¹⁹ Daha önce normal doğumla çocuk sahibi olabilen anneler bile bu uygulama ile çocuk sahibi olma yoluna gittiler. Kamuoyu ile de paylaşıldığından bu yöntemle çocuk sahibi olmak magazin dünyasının da sıradan olayları hâline geldi.²⁰ Şimdi, hiçbir değere bağlı kalmadan dilediği gibi yaşayan kimseleri çalışmanın kapsamı dışında bırakarak normal ilişki ile çocuk sahibi olamayan evli çiftlerin taşıyıcı annelik uygulaması ile çocuk sahibi olmalarında genelde başvurulan yöntemlere kısaca değinmek istiyoruz.

1.1. Taşıyıcı Annelik Uygulamasının Yöntemleri

Çocuk sahibi olmayı istedikleri hâlde doğal yollarla buna muvaffak olamayan evli çiftlerin taşıyıcı annelik uygulamasında başvurdukları yöntemleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Kocanın sperminin yabancı (arada evlilik bağı bulunmayan) bir kadından alınan yumurta hücresiyle döllendirilmesiyle oluşan embriyonun karısının rahmine yerleştirilmesi. Bu yöntemde evli kadın eşinin spermiyle döllenmiş başka bir kadının yumurtasından oluşan embriyoya taşıyıcı anne

¹⁷ Marc A. - Leon, *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*, 1374, 1375; Oktay Kadayıfçı - Ferhat Ürünsak, "Taşıyıcı Annelik", *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*, ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 280.

¹⁸ Marc A. - Leon, *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*, 1332, 1379; Erol, *Yapay Döllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik*, 46; Kadayıfçı - Ürünsak, "Taşıyıcı Annelik", 281.

¹⁹ Erkan Özdemir - Ufuk Öztürk, "Sperm Donasyonu", *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*, ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 324; Hacı Mehmet Günay, "Tıbbî Uygulamalar", *Günümüz Fıkıh Problemleri*, ed. Hacı Mehmet Günay (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2010), 121.

²⁰ Haberturk (HT), "Taşıyıcı anne ile çocuk sahibi olan ünlüler" (Erişim 03 Ağustos 2018).

olmaktadır. Bu yönetime genelde kendi yumurta hücresiyle gebe kalamayan aileler başvurmaktadır. Bu uygulamaya yumurta bağıışı ya da oosit donasyonu denilmektedir.²¹

2. Eşlerden alınan yumurta ve sperm hücrelerinin dışarıda döllenişmesi sonucu oluşan embriyonun, gebe kalmaya gönüllü bir başka kadının rahmine yerleştirilmesi. Taşıyıcı annelik uygulamasında en çok başvurulanan yöntem budur ve taşıyıcı annelik denildiğinde ilk akla gelen de bu yöntemdir.
3. Yabancı bir erkeğin spermi ile yabancı bir kadının yumurta hücresinin dışarıda döllenişmesi ve embriyonun evli bir kadının rahmine yerleştirilmesi. Bu durumda evli kadın evli olmayan yabancı bir erkek ve kadından alınan sperm ve yumurta hücrelerinin döllenişmesiyle oluşan embriyoya taşıyıcı annelik yapmaktadır.
4. Çok eşli bir kocanın spermi ile bir karısının yumurtasının dışarıda döllenişmesiyle oluşan embriyonun, diğeri karısının rahmine yerleştirilmesi. Bu yöntemin ikinci sıradaki yöntemden teknik anlamda bir farkı bulunmamaktadır. Tek farkı taşıyıcı anne olacak kadının, döllenişmiş embriyo sahibi erkeğin eşi olmasıdır.²²

Taşıyıcı annelik uygulamasında her ne kadar yukarıda verilen yöntemlerin uygulanma ihtimali olsa da genellikle ikinci sırada yer alan yöntem kullanılmaktadır. Taşıyıcı annelik merkezleri de daha çok bu yöntemi uygulamaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi dördüncü sıradaki yöntemin ikinci sıradakinden teknik anlamda bir farkı bulunmamaktadır. Buradaki fark, taşıyıcı annenin yumurta sahibi kadınla aynı nikâh altında bulunmasıdır. Ancak birçok ülkede çok evliliğin yasal olmaması, bu yöntemle çocuk sahibi olmayı da sınırlamaktadır. Dolayısıyla dördüncü yöntem taşıyıcı annelik de pek yaygın değildir.

Taşıyıcı annelik uygulamasında başvurulanan yöntemleri bu şekilde kısaca belirttikten sonra, asıl mevzumuz olan, genelde taşıyıcı anneliğin özelde ise son sırada vermiş olduğumuz yöntemle çocuk sahibi olmanın fıkhi ve ahlâki açıdan durumunu irdelemeye geçebiliriz.

2. Taşıyıcı Anneliğin Fıkhi Hükümü

Öncelikle şunu belirtelim ki Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerde, taşıyıcı annelik ile ilgili sarîh bir hüküm bulunmamaktadır.²³ Kendi devirlerinde böyle bir mesele söz konusu olmadığı için, klasik dönem fıkıh bilginleri de bu konu ile alakalı açıklamalarda

²¹ Cem Demirel - Funda Aybar, "Oosit Donasyonu (Yumurta Bağıışı)", *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*, ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 269; Marc A. - Leon, *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*, 1374.

²² İslam Konferansı Teşkilatı'na bağılı İslam Fıkıh Akademisi, 1986 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da yaptığı toplantıda taşıyıcı annelik uygulaması ile ilgili verilen bu yöntemlerin caiz olmadığını karara bağlamıştır. Bilgi için bkz. International Islamic Fiqh Academy (IIFA), "Karârü bi Şe'ni Etfâli'l-Enâbîb" (Erişim 09 Ağustos 2018).

²³ Süleyman Ateş, "Dinî Açıdan Problem Oluşturana Tıbbî Meseleler - II", *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı-II*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 179.

bulunmamışlardır. Ancak muasır âlimler, Kitap ve Sünnet'in delâletlerinden çıkarılmış genel hükümler ve kaidelerle, bu iki kaynaktan doğrudan bulunmayan yeni meselelerin hükümlerini açıklamaya çalışmışlardır.

İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi 1986 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da yaptığı toplantıda bu konuyu görüşmüş ve yukarıda verdiğimiz taşıyıcı annelik uygulamasının tüm yöntemlerini nesebin karışması ve anneliğin kaybolması gibi şer'î sakıncalardan dolayı haram olarak değerlendirmiştir.²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu da, 20.05.1992 tarihli kararla yukarıda yer verdiğimiz taşıyıcı anneliğin hiç bir şekline cevaz vermemiştir.²⁵ Suudi Arabistan İlmî Araştırmalar ve İfta Genel Başkanlığı, Avrupa Fetva ve Araştırma Konseyi, Mısır Müftülüğü İfta Teşkilatı ve Ürdün İfta Dairesi de kocanın spermi ile karısının yumurtasının dışarıda döllendirilmesiyle oluşan embriyonun, kocanın diğer karısının rahmine yerleştirilmesi şeklindeki taşıyıcı annelik yöntemini caiz görmemektedir.²⁶

Konu ile ilgili fetva kurullarının ve bilginlerin açıklamalarına bakıldığında genel anlamda taşıyıcı anneliğe karşı çıkılmasında nesebin karışmasıyla ilgili endişenin etkili olduğu görülmektedir.²⁷ Bundan dolayı da taşıyıcı annelik uygulamasında sperm, yumurta ve rahmin evli eşlere ait olması şart koşulmaktadır. Bunun şart koşulmasında neslin, nesebin ve ailenin korunmasının etkili olduğu söylenebilir. Zira güçlü bir toplumun varlığı güçlü ailelere, güçlü ailelerin varlığı ise neslin ve nesebin korunmasına bağlıdır. Bunun içindir ki neslin korunması, dinin zaruri gördüğü beş temel unsurdan biri olarak kabul edilmiştir.²⁸ Kur'an-ı Kerim, ekin/kültür ve nesli yok etmeye çalışanları bozguncu olarak vasıflandırmaktadır.²⁹ Buna göre yukarıda verdiğimiz taşıyıcı annelik uygulaması yöntemlerinden ilk üçünün caiz olması mümkün görülmemektedir. Sütanneliğe benzerliğinden dolayı her ne kadar kıyas yaparak ikinci yöntemi caiz gören bazı âlimler olmuşsa da çoğunluk âlimler bu tür bir kıyasın "kıyâs maa'l-fârik"³⁰ olduğunu ve

²⁴ IIFA, "Karârü bi Şe'ni Etfâli'l-Enâbîb".

²⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı" (Erişim 23 Temmuz 2018). İlgili karar şöyledir: İster kadın, ister erkekteki bir kusur sebebiyle olsun, tabii ilişkiyle gebeliğin gerçekleşmesi mümkün olmadığı takdirde, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 20.05.1992 tarihli kararına göre;

- a) Döllendirilecek yumurta ve spermin her ikisinin de nikâhli eşlere ait olması, yani bunlardan herhangi birisinin yabancıya ait olmaması;
- b) Döllenişmiş olan yumurta, başka bir kadının rahminde değil de yumurtanın sahibi olan eşin rahminde gelişmesi;
- c) Bu işlemin, gerek anne babanın gerek doğacak çocuğun maddi, ruhi ve akli sağlığı üzerinde olumsuz bir etkisinin olmayacağı tıbben sabit olmak şartıyla, tüp bebek yöntemine başvurmakta bir sakınca yoktur.

Başka kadının yumurtası veya kocası dışında yabancı bir erkekten alınan sperm ile bir kadının gebeliğinin sağlanması ise caiz değildir.

²⁶ Dâru'l-İftâi'l-Mısıriyye, "Te'ciru'l-Erhâm" (Erişim 12 Şubat 2020); Enver Osman Kaan, *Güncel Fıkıh Problemleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 113, 114.

²⁷ Günay, "Tıbbî Uygulamalar", 122.

²⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdu's-Selam Abdu's-Şâfi (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 174; Abdulkarim Zeydan, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 380; Zekiyüddîn Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 535, 536.

²⁹ el-Bakara 2/205.

³⁰ Asıl ile fer' arasında illet birliği olmayan kıyas.

dolayısıyla böyle bir yöntemle çocuk sahibi olmanın caiz olamayacağını belirtmişlerdir.³¹ Prensip olarak sahih bir evlilik akdi ile karı koca olmayan kimselerin yardımcı üreme yöntemleri ile çocuk sahibi olmalarını caiz görmediğimizden çoğunluğun görüşüne ve ilgili kurulların fetvalarına katılarak, ilk üç yöntemle çocuk sahibi olmaya cevaz verilemeyeceğini belirtmek isteriz. Ancak kocanın spermi ile bir karısının yumurtasının dışarıda döllendirilmesiyle oluşan embriyonun, kocanın diğer karısının rahmine yerleştirilmesi sonucu doğacak çocuğun nesebi ile alakalı yukarıda söz konusu edilen sakıncalardan bahsetmek mümkün görülmemektedir. Zira sperm sahibi kişi her iki kadının da meşru kocasıdır. Nitekim ülkemizin önde gelen İslâm hukukçularından Hayrettin Karaman, zaruret olması durumunda taşıyıcı annelik yoluyla çocuk sahibi olabilmek için rahim sahibi kadının sperm sahibi erkekle nikâhlı olması gerekliliğini şart koşmakta³² ve bu şekilde (taşıyıcı annenin erkeğin ikinci eşi olması durumunda) doğacak çocuğun nesebinde bir sakınca görmemektedir.³³ Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun 16-18 Kasım 2007 tarihinde Ankara’da düzenlediği “Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-II” de Süleyman Ateş de, aynı nikâh altındaki eşlerden birinin taşıyıcı anne olmasında bir mahzur görmemektedir.³⁴ Aynı şekilde Abdulkadir el-Amari, Ali Muhammed Yusuf el-Muhammedî, Ömer el-Aşkar ve Şîî âlimlerden Muhammed Ali et-Teshîrî gibi çağdaş fıkıhçılar da aynı nikâh altında bulunan kadınlardan birinin diğerine taşıyıcı annelik yapmasını caiz görmektedirler.³⁵ İran İslam Cumhuriyeti parlamentosu da “İnfertil Çiftlere Embriyo Bağışı” başlıklı bir yasa ile bazı şartlarla taşıyıcı annelik uygulamasını kabul etmiştir.³⁶ Buna göre doğal yoldan çocuk sahibi olamayan evli çiftlerin yumurta, sperm ve rahim kendilerine ait olmak üzere yapay döllenme tekniklerinden tedavi zarureti kapsamında yararlanmalarının caiz olmasını engelleyen bir durum gözükmemektedir.³⁷ Yani taşıyıcı annelik uygulamasında bu üç unsur (sperm, yumurta ve rahmin) sahih nikâhla evlenmiş kimselere ait olması durumunda, normal tüp bebek uygulamasında dikkat edilmesi gereken hususlara riayet etmek şartıyla, caiz olduğu söylenebilir.

Bu durumda sperm, yumurta ve rahim evli eşlere ait olduğu hâlde kocanın spermi ile eşlerinden birisinin yumurtasının dışarıda döllendirilmesiyle oluşan embriyonun, başka bir eşinin rahmine yerleştirilmesi şeklindeki taşıyıcı anneliğin yukarıda andığımız kurum ve âlimlerce caiz görülmeişinin başka sebeplerinin olması gerekir. Aynı nikâh altında bulunan eşlerden birinin yumurtasının laboratuvar ortamında döllendirildikten sonra oluşan embriyonun başka bir eşin rahmine nakledilmesiyle oluşan gebelik ve gerçekleşen doğumla

³¹ Arif Ali Arif, “Taşıyıcı Anne veya Kiralanmış Rahim Konusunda İslami Bir Bakış”, *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 7, 8.

³² Hayreddin Karaman, “Kiralık rahim (tüp bebek hakkında)”, *İslâm Hukuku Profesörü Hayrettin Karaman’ın İnternet Sitesi* (Erişim 12 Eylül 2018).

³³ Hayrettin Karaman, “İki Mesele (Süt bankası ve tüp bebek uygulaması)”, *İslâm Hukuku Profesörü Hayrettin Karaman’ın İnternet Sitesi* (Erişim 12 Eylül 2018).

³⁴ Ateş, “Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı - II”, 180.

³⁵ Mahir Hamid el-Hûlî, “el-İhsâb hârice’l-cism mea isti’cârî’r-rahm”, *Mecelletu Câmîati’l-Ezher, Gazze, Silsiletu’l-Ulûmi’l-İnsâniyye* 11/2 (2009), 375-378; Kaan, *Güncel Fıkıh Problemleri*, 117.

³⁶ Shirin Garmaroudi Naef, “The Birth of Embryo Donation and Surrogacy in Iran”, *academia* (Erişim 06 Kasım 2018), 104.

³⁷ Ülfet Görgülü, “Taşıyıcı Annelik-Fıkhi Bir Bakış-”, *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 205.

alakalı olarak yapılan itirazları; dinî-hukuki, ahlâki-etik ve psiko-sosyal itirazlar olarak üç başlık altında incelemek mümkündür. Dinî itirazların başında, ilgili yöntemle doğacak çocuğun gerçek annesinin kim olacağı ve buna bağlı olarak da miras, evlilik vb. durumlarının nasıl olacağıyla ilgili problemler gelmektedir. Böyle bir yöntemle çocuk sahibi olmanın toplum ahlâki açısından da problem olacağı yapılan diğer itirazlardan biridir. Aynı şekilde bu yöntemle doğacak çocuğun psikolojik problemler yaşayacağı ve dolayısıyla bu yöntemle çocuk doğurmanın çocuğun doğal bir yöntemle dünyaya gelme hakkına saygısızlık oluşturacağı da bu konuda yapılan diğer bir itirazdır.³⁸ Şimdi sırasıyla yapılan bu itirazlara cevap teşkil edecek değerlendirmelerimize geçebiliriz.

2.1. Gerçek Annenin Kim Olacağı Meselesi

Aslında burada yumurta sahibi kadın ile taşıyıcı kadından hangisinin gerçek anne olması gerektiği hususu fıkıh kadar; tıp, hukuk, psikoloji ve sosyoloji ilimlerini de ilgilendiren çok boyutlu, kompleks bir durum arz etmektedir.

Bilim adamları, taşıyıcı annelik yöntemiyle doğan çocuğun biyolojik annesinin yumurta sahibi kadın olduğunu belirtmektedirler. Zira bebek, yumurta sahibi kadının genlerini taşımaktadır. Bu anlamda taşıyıcı annenin çocuğun genetiği üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır.³⁹ Dolayısıyla bilimsel olarak taşıyıcı annelik uygulamasıyla doğan çocuğun annesi yumurta sahibi kadın olmaktadır.⁴⁰

Hukuki anlamda bu uygulama ile dünyaya gelen çocuğun annesinin kim olacağı doğumun gerçekleştiği ülkenin hukukuna göre değişmektedir. Zira böyle bir uygulama yeni olduğu için kimi ülkede yasal kabul edilmiş ve konu ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmışken, ülkemizin de dâhil olduğu birçok ülkenin hukukunda ise bu tür bir uygulamaya müsaade edilmemektedir.⁴¹ Yasal olan ülkelerde, taşıyıcı kadın ile yumurta sahibi kadın şartlara göre anlaşmaya bağlı olarak bu işlemi gerçekleştirmektedirler. Döllenenmiş embriyonun evli çiftlere ait olduğu taşıyıcı annelik uygulamasıyla doğan çocuğun annesi yumurta sahibi kadın olmaktadır. Bunun böyle olacağı işlem öncesi bir akitle kayıt altına alınmaktadır.⁴²

³⁸ Beşir Gözübenli, "Dinî Açından Problem Oluşturan Tıbbî Meseleler - II", *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı-II*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 181.

³⁹ Semra Kahraman, "Dinî Açından Problem Oluşturan Tıbbî Meseleler - II", *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı-II*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 160.

⁴⁰ Erol, *Yapay Dölllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik*, 42.

⁴¹ Ülkemizde, Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik gereği bu tür imkânlardan ancak evli çiftlerin yararlanabileceği (md. 15), ve kendilerine ÜYTE uygulanacak eşlerden alınan yumurta ve spermiler ile bunlardan elde edilen embriyoların bu Yönetmelikle belirlenen esaslar dışında her ne maksatla olursa olsun bulundurulması, kullanılması, nakledilmesi ve satılması yasaklanmıştır. Ayrıca ÜYTE uygulanacak eşlere sadece kendilerine ait üreme hücreleri uygulanır. Herhangi bir şekilde donör kullanılması, donör kullanılarak embriyo elde edilmesi, adaylardan alınan yumurta ve spermiler ile elde edilen embriyoların başka adaylarda, aday olmayanlardan alınanlar da adaylarda kullanılması ve uygulanması yasaklanmıştır. (md.18). Yönetmelik için bkz. Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik (ÜYTE), *Resmi Gazete* 27513 (06 Mart 2010), md. 15.

⁴² Erol, *Yapay Dölllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik*, 42, 43.

Yasal olmayan ülkelerde böyle bir işlemin fiilen gerçekleşmesi durumunda ise ülkenin mer'î hukukuna göre annenin kim olacağına mahkemece karar verilmektedir. Mesela ülkemizdeki mer'î hukuka göre çocuk ile anne arasında soy bağı doğumla kurulduğundan (TMK, 282 md.), böyle bir durumda çocuğu rahminde taşıyıp doğuran kadın anne olarak kabul edilmektedir. Bu durumda annenin genetiği ile çocuğun genetiğinin farklı oluşu çözülmesi gereken bir problem olarak ortada durmaktadır.⁴³

Çalışmamıza konu ettiğimiz şekliyle taşıyıcı annelik uygulamasıyla doğan bir çocuğun dinen annesinin kim olacağı, üzerinde durulması gereken en önemli sorudur. Meseleyi İslâm hukuk usûlü açısından değerlendirecek olursak bu anlamda ilk müracaat edilecek kaynak Kur'ân-ı Kerîm olacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu konu ile alakalı olarak üzerinde en fazla durulan ayet Mücâdele sûresinin 2. ayetidir. İlgili ayet mealen şöyledir: “*İçinizde zihâr yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin ve yalan bir laf söylüyorlar. Kuşkusuz Allah, affedici, bağışlayıcıdır.*” Bağlamına dikkat edildiğinde ayetin İslâm öncesi bir Arap geleneği olan zihâr olayı ile ilgili olduğu fark edilir. Yani ayetin sevk edilmiş amacı gerçek anneyi tespite dönük değildir. “*Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır*”⁴⁴ ifadesinin de konumuzla direkt bir alakası bulunmamaktadır. İlgili ayette, zihar yapan kimselere bu benzetme ile eşlerinin hiçbir zaman anneleri olamayacağı uyarısı yapılmakta ve eşlerini kendilerini doğuran kadınlara (annelerine) benzetmelerinin çirkin bir davranış olduğu vurgulanmaktadır. Yoksa ayet kişinin gerçek annesini tayin etmemektedir. Zira ayetin indiği dönemde böyle bir imkân ve tartışma söz konusu değildi. Yani Kur'an'ın inzal döneminde bir kadına ait döllenen yumurtanın başka bir kadının rahminde gelişip doğması durumu söz konusu olmadığı için bu ayetin böyle bir işlem sonucunda bebeği doğuran kadının gerçek anne oluşuna delil gösterilmesi, yerinde olmayan bir istidlal olacaktır.⁴⁵ Bu anlamda delil getirilen benzer ayetler⁴⁶ de bu şekilde değerlendirilebilir. Bu durumda, doğacak çocuğun gerçek annesinin kim olacağı hususu sorulabilir. Şimdi bu soruya cevap olabilecek değerlendirmelerimize geçebiliriz.

İslâm hukuku açısından hem yumurta sahibi kadın hem de doğuran kadın taşıyıcı annelik yöntemiyle doğan çocuğun annesi olarak isimlendirilebilir. “*Sizi emziren analarımız (size haram kılındı)*”⁴⁷ ayetinde nasıl ki emziren kadın emzirmediği dolayısı için anne olarak isimlendirilmişse taşıyıcı anne de sütanneliği gibi bir annelik olarak kabul edilebilir. Burada ilgili ayeti, taşıyıcı anneliği sütanneliğe kıyaslamak için zikretmediğimizi özellikle belirtmek isteriz. Taşıyıcı annelik, illet farklılığından dolayı elbette ki sütanneliğe

⁴³ Olabilecek problemler için bkz. Hazal Ungan Çalışkan, “Bırakınız Taşısınlar: Taşıyıcı Anneliğe Güncel Bakış”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 500, 501.

⁴⁴ el-Mücâdele 58/2.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Arif, “Taşıyıcı Anne veya Kiralanmış Rahim Konusunda İslami Bir Bakış”, 405-409.

⁴⁶ Şu ayetler de bu konuda delil getirilmektedir: en-Nahl 16/78; el-Lokmân 31/14; ez-Zümer 39/6; el-Ahkâf 46/15; en-Necm 53/32.

⁴⁷ en-Nisa 4/23.

kıyaslanamaz.⁴⁸ Anlatılmak istenen, ilgili ayetin, kişinin kendisini doğuran kadının dışındaki kadınlara da anne diyebileceği dolayısıyla taşıyıcı annelik uygulamasıyla doğan çocuğun kendisini doğuran kadın dışındaki yumurta sahibi kadına da anne diyebileceği hususunda bize yol gösterici olabileceğidir. Aynı şekilde Hz. Peygamberin eşleri müminlerin biyolojik anneleri olmadıkları halde Allah Teâlâ onları, müminleri kastederek “onların anneleri”⁴⁹ olarak isimlendirmiştir. Dolayısıyla kişilerin süt emdiği kadınlar nasıl ki kişilerin sütanneleri, peygamberin eşleri de müminlerin biyolojik anneleri olmadıkları halde müminlerin anneleri olarak isimlendiriliyorsa taşıyıcı annelik uygulamasıyla doğan çocuk için de iki farklı kadının anne olarak isimlendirilmesi mümkündür. Kaldı ki söylediğimiz şartlarda taşıyıcı anne aynı zamanda doğurdukları çocukları emzireceklerinden aynı zamanda sütanneleri olarak da isimlendirileceklerdir. Bu durumda annelerden hangisi çocuğun gerçek (biyolojik, dinî, hukukî) annesi olarak kabul edilecektir?

Dinî açıdan çocuğun gerçek annesinin kim olduğu hususunda bilimin verilerinden faydalanmak ve bu doğrultuda bir karar vermek en doğru yöntem olsa gerek. Zira bilimin ilerlemesiyle bu konuda farklı alternatifler ortaya çıkabilir. Mesela sunî rahimlerin geliştirilip, döllenen yumurtanın kadından bağımsız bir şekilde bu rahimlerde (laboratuvar ortamında) yetiştirilmesi durumunda oluşacak olan çocuğun annesinin kim olacağı sorusuna verilecek cevap bu konuda da bize ışık tutabilir. Tıbbi açıdan gerçek anne ya da biyolojik annenin yumurta sahibi kadın olduğu hususunda bir tartışma bulunmamaktadır. Zira bu yöntemle doğan çocuk yumurta sahibi kadının genlerini taşımaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla tıp ilmine göre gerçek anne yumurta sahibi kadın olmaktadır. Hal böyle olunca dinen ve hukuken de gerçek annenin yumurta sahibi kadın olması vaktaya daha uygun düşmektedir. Nitekim Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, Muhammed Naim Yasin, Abdulfafız Hilmi, Zekeriyya el-Berrî ve Muhammed es-Sertâvî gibi âlimler de söz konusu ettiğimiz şekilde dahi taşıyıcı anneliğe cevaz vermemekle birlikte, böyle bir olayın vuku bulması durumunda çocuğun gerçek annesinin yumurta sahibi kadın olması gerektiğini savunmuşlardır.⁵¹

Taşıyıcı annelik yöntemi ile doğan çocuğun gerçek annesi yumurta sahibi kadın olunca velayet, miras vs. hukuki işlemler buna göre yapılacaktır. Bu noktada taşıyıcı annenin çocuk üzerinde bu anlamda hiçbir hakkı yok mudur? Sorusu haklı olarak sorulabilir. Daha öce belirtildiği gibi bu iş fedakârlık gerektirir. Bununla birlikte nasıl ki sütannelikte veya boşanmış kadınların çocuklarını emzirmelerinden dolayı ücret söz konusu ediliyorsa,⁵² taşıyıcı annelik yapacak eş de bu anlamda bir ücret talebinde bulunabilir. Bu taleplerin neler olabileceği burada tartışılmayacak kadar geniş bir içeriğe sahiptir. Ancak kısaca şer‘î olan her türlü talebin söz konusu edilebileceğini söyleyebiliriz. Aile hukuku ile alakalı konularda ise sütannenin hukukuna uyulması gerekir.

⁴⁸ Arif, “Taşıyıcı Anne veya Kiralanmış Rahim Konusunda İslami Bir Bakış”, 395, 396.

⁴⁹ el-Ahzâb 33/6.

⁵⁰ Erol, *Yapay Döllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik*, 42.

⁵¹ Kaan, *Güncel Fıkıh Problemleri*, 114, 115.

⁵² et-Talâk 65/6.

2.2. Ahlâki/Etik İtirazlar

Farklı şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte toplumsal düzen kuralları olarak ahlâk, insanların kendisine göre yaşadıkları bireysel ve toplumsal davranış kuralları olarak tanımlanabilir.⁵³ Bu kuralların temelini oluşturan “iyi” ve “kötü” yü belirleyecek ölçütlerin neler olması gerektiğini inceleyen bilime de etik denilmektedir.⁵⁴ Diğer bir ifade ile etik, ahlâk kurallarını saptayan ve inceleyen, ahlâkın felsefesini yapan bilimin adıdır. Bu anlamda ahlâk ile etik arasındaki farkı belirtmek için birincisine amelî ahlâk, ikincisine de nazarî ahlâk denilmektedir.⁵⁵ Toplumsal düzen kuralları anlamında ahlâk, insanlık tarihiyle birlikte var olmuş ve her toplum kendine ait bir değerler sistemine bağlı olarak yaşamını sürdürmüştür. Toplum tarafından “iyi” kabul edilmiş değerlere bağlı kalmak ve “kötü” kabul edilmiş değerlerden sakınmak anlamında ahlâk evrensel bir olgudur denilebilir. Ancak söz konusu değerlerin temelini oluşturan “iyi” ve “kötü” nün toplumdan topluma ve aynı toplum içinde zamandan zamana farklılıklar göstermesi, değerler sistemi olan ahlâka subjektif bir karakter kazandırmaktadır. Mesela Hz. İbrahim’in uzun süre çocuk sahibi olamayınca cariyesi ile ilişkisinden çocuk sahibi olmasının günümüz için kimi tıp uzmanları tarafından yadırganması⁵⁶ ahlâkın bu özelliği ile ilişkilendirilebilir. Bu durum evrensel ahlâki değerlerin olmadığı anlamına gelmez. Bununla birlikte “iyi” ve “kötü” nün ne olduğu ile ilgili tartışmalar farklı ahlâk anlayışlarına yol açmıştır.⁵⁷ İslâm düşüncesinde, ahlâki meseleler son tahlilde ahlâkın temel belirleyeni olan dinin ortaya koyduğu perspektife göre belirlendiğinden, bu durum meselenin çoğunlukla “haram-helal” kavramları etrafında tartışılmasına neden olmaktadır.⁵⁸ Hâliyle dinen helal olan bir şey aynı zamanda ahlâki/etik, haram olan bir şey de gayri ahlâki olarak addedilir. Dolayısıyla toplumun dinî değerlerine aykırılık teşkil etmeyen bir davranışın ahlâki/etik açıdan da bir problem teşkil etmemesi gerekir.

İslâm, fitrat dinidir.⁵⁹ İnsan fitratına uymayan bir husus İslâm’a da uygun olmaz. Tersinden söylenecek olursa İslâm’a uygun olan bir husus insanın fitratına da uygun olur. Bu anlamda üremenin normal/doğal yollarla ve yerleşik aile değerlerine uygun bir şekilde gerçekleşmesi esas olmakla birlikte, normal yollarla çocuk sahibi olamayan ailelerin yardımcı üreme teknikleriyle şer’î çerçevede kalarak en az değer kaybıyla çocuk sahibi olmalarının da imkân dâhilinde olduğu söylenebilir. Şöyle ki: İslâm dini tek eşli evliliği esas kabul etmekle birlikte, çok eşliliğe de cevaz vermiştir.⁶⁰ Dolayısıyla şartların oluşması durumunda İslâm toplumunda yapılan birden fazla evlilik toplum değerlerine saldırı, hâliyle de ahlâksızlık olarak kabul edilemez. Evli çiftlerin normal yolla çocuk sahibi

53 Tanımlar için bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), “Ahlâk”, 8; Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/10, 11.

54 Ömer Demir - Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Adres Yayınları, 2005), “Etik”, 7.

55 Hançerlioğlu, “Ahlâk”, 8.

56 Kadayıfçı - Ürünsak, “Taşıyıcı Annelik”, 279.

57 Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2009), 130-136.

58 Fatih Topaloğlu, “Biyoetik: Felsefi ve Teolojik Arka Plan”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3 (2016), 16.

59 er-Rûm 30/30. Ayrıca fitrat ile din arasındaki uyum ile alakalı olarak bkz. Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 4/313-315.

60 en-Nisâ 4/3, 129.

olamamaları durumunda, kocanın ikinci bir evlilik yapması ve bu eşlerden birinin diğeri için taşıyıcı anne olması, annelik duygusunu yaşamak isteyen bir kadına yardım olarak değerlendirilebilir. Bu, annesinin sütü olmayan veya doğum sırasında annesi vefat eden bir bebeği emzirmek gibi insani bir davranış olarak görülebilir. Genel olarak yumurta bağışı tıp etiği açısından kabul gören bir uygulamadır. Tartışmalar daha çok sosyokültürel nedenlerledir.⁶¹ Çalışmaya konu edilmiş şekliyle döllenen yumurta (embriyo) kocanın nikâhlı eşinden olmasından dolayı, doğacak çocuğun nesebi hususunda da herhangi bir belirsizlik söz konusu değildir. Hâliyle bu şartlarla yapılan bir taşıyıcı anneliğin ahlâki/etik açıdan da bir sakınca teşkil etmemesi gerekir.

2.3. Psiko-Sosyal İtirazlar

Taşıyıcı annelik yöntemi ile doğan çocuğun psikolojisinin normal doğumla doğan çocuğun psikolojisinden farklı olacağı, bu anlamda kendisini bekleyen birtakım problemlerin ihtimal dâhilinde olabileceği söylenebilir. Daha önce belirttiğimiz ve meşru kabul etmediğimiz taşıyıcı annelik yöntemlerinin ilk üçü için böyle bir ihtimal söz konusu edilebilir. Zira ilk üç yöntemde de çocuğun nesebi ile ilgili bir belirsizlik söz konusudur. Her ne kadar ikinci yöntemde neseb ile ilgili bir belirsizlik yoksa da taşıyıcı annenin yumurta sahibi kadın ile aynı nikâh altında olmaması, gizli tutulması, yakın akraba olması vs. gibi durumlar problem oluşturacak niteliktedir. Ancak çalışmaya konu ettiğimiz dördüncü yöntemde bu durumların hiç birisi söz konusu değildir. Dolayısıyla bu yöntemle doğacak çocuğun, üstesinden gelinemeyecek ciddi bir problemle karşılaşacağı uzak bir ihtimaldir. Benzeri problemler sütanneliğin olmadığı bir toplumda kendisini doğuran ve emziren kadınların farklı olduğu çocuk açısından da söz konusu edilebilir. Oysaki sütanneliğin yaygın olduğu bir toplumda bu durum normal karşılanmaktadır. Hatta akraba çeşitliliğine zenginlik kattığı için çocuğun psikolojisine pozitif anlamda bir katkı sağlayacağı dahi söylenebilir. Nitekim İslâm'dan önceki Arap ve İran kültürlerinde doğan bebeklerin tutulan sütanneler tarafından emzirilmesi geleneği yaygın bir durumdu. Özellikle şehir halkı çeşitli gerekçelerle çocuklarını bedevî ailelere verirdi. Hz. Peygamber'in de aynı şekilde bir sütanne tarafından emzirildiği bilinen bir husustur.⁶² İslâm dini sütanneliği kabul etmiş, konu ile alakalı hükümleri ortaya koymuştur.⁶³ Söz konusu ettiğimiz şartlarla taşıyıcı anne, doğurduğu çocuğu emzirerek onun sütanesi olacak ve sütannelikten doğan hukuka tabi olacaktır. Bu şartlarla yapılan taşıyıcı annelik şer'î bir muamele, hâliyle toplum değerlerine uygun bir işlem olduğundan, sosyal ve psikolojik açıdan da ciddi bir problem oluşturmayacaktır.

Taşıyıcı annelik yöntemiyle yapılan doğumlar o kadar artmış olmalı ki bu alanın sektörü bile oluşmuş bulunmaktadır. İnternette herhangi bir arama motoruna "taşıyıcı annelik merkezi" ya da "surrogacy center" yazıldığında onlarca taşıyıcı annelik merkezinin ekranda belirmesi bu yöntemin çok yaygın bir hâl aldığına göstergesi kabul edilebilir.

⁶¹ Özlem Özdeğirmenci - İsmail Dölen, "Yardımcı Üreme Teknikleri ve Etik", *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*, ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 398.

⁶² Osman Kaşıkçı, "Rada", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/384.

⁶³ el-Bakara 2/233; en-Nisâ 4/23; et-Talâk 65/6.

Şayet taşıyıcı annelik yöntemi ile doğan çocukların psikolojileri iddia edildiği gibi problemlili olsaydı bu alanın sektörü bu kadar gelişemezdi.⁶⁴ Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Bir olgunun toplumda yaygınlaşması onun meşruluğuna gerekçe kabul edilebilir mi? Bu soruya elbette ki müspet bir cevap verilemez. Ancak burada anlatılmak istenen, taşıyıcı annelik uygulamasıyla çocuk sahibi olmak isteyen ailelerin mutlulukları için böyle bir yola başvurduklarıdır. Şayet bu uygulama ile çocuk sahibi olan ailelerde iddia edildiği gibi ciddi psikolojik ya da sosyal problemler yaşansaydı, aileler böyle bir uygulamaya iltifat etmez ve dolayısıyla yaygın bir hâl almazdı. Kimse kendi elleriyle mutluluğunu bozmak istemez. Kaldı ki, yasal olan ülkelerde yapılan taşıyıcı annelik uygulamalarında, bahse konu şartlara da (taşıyıcı annenin ve yumurta sahibi kadının aynı erkekle evli olmaları) riayet edilmemektedir. Aynı şekilde bu yöntemle çocuk sahibi olmak taraflar için dayanılmaz psiko-sosyal problemlere sebebiyet vermiş olsaydı psikologlar böyle bir yöntemle yapılan doğumlara müsaade etmezlerdi. Çalışmaya konu ettiğimiz şekliyle yapılan taşıyıcı annelik uygulamasında toplumun değerlerine aykırılık teşkil eden bir durum söz konusu olmadığından tarafların bu anlamda ciddi psikolojik bir problemle karşılaşmaları çok zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir. Nihayetinde yapılan şey taraflardan hiç birisi için utanç vesilesi değildir. Aksine bir çocuğun dünyaya gelmesinde bir yardımlaşmadır.

Son olarak şunu da ifade edelim ki, belirtilen şartlarla taşıyıcı annelik uygulamasının fıkhi ve ahlâki imkânını savunurken, konu ile ilgili hiçbir mahzurun bulunmadığını iddia etmiş bulunmuyoruz. Normal bir gebeliğin bile kendine göre birtakım riskleri vardır. Hâliyle böyle bir uygulamanın da kendine göre birtakım sakıncaları olabilir. Ancak muhtemel bazı sakıncalar, aile için zaruri olan çocuk sahibi olmaya engel teşkil edilmemelidir. Tıbbi olarak böyle bir uygulamanın yapılabilirliğine karar verilirken de yararlarının muhtemel zararlarından daha çok olması esas alınmıştır.⁶⁵ Konu ile alakalı yapılan çalışmalarda da ilgili tarafların kazanımlarının kayıplarından çok daha fazla olduğunu göstermektedir.⁶⁶ Allah Teâlâ faydalı bazı yönlerine rağmen zararlarının çokluğundan dolayı içki ve kumarı yasaklarken,⁶⁷ aslında ‘hakkında nas bulunmayan bir meselede hüküm verirken yarar-zarar dengesinin gözetilmesi gerektiği’ şeklinde bize bir usûl bilgisi de vermektedir. Fıkıh usulünde “istislâh” veya “maslahat” olarak bilinen bu yöntem birçok usûlcü tarafından muamelât alanında muteber bir delil olarak kabul edilmiştir.⁶⁸ Buna göre konu ile ilgili yasaklayıcı bir nas bulunmadığına göre, istedikleri hâlde normal yollarla çocuk sahibi olamayan bir ailenin -muhtemel bazı sakıncalara rağmen- bahse konu hususlara riayet etmek şartıyla yardımcı üreme tekniklerinden yararlanarak çocuk sahibi olmasının aile ve toplum maslahatı açısından uygun olacağı düşüncesindeyiz.

⁶⁴ İran İslam Cumhuriyeti’nde taşıyıcı annelik sektörü ile ilgili olarak bkz. Naef, “The Birth of Embryo Donation and Surrogacy in Iran”, 102.

⁶⁵ Kadayıfçı - Ürünsak, “Taşıyıcı Annelik”, 279.

⁶⁶ Kadayıfçı - Ürünsak, “Taşıyıcı Annelik”, 280.

⁶⁷ el-Bakara 2/219; el-Mâide 5/90.

⁶⁸ Zeydan, *el-Vecîz*, 237, 238; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 124, 125.

Sonuç

Taşıyıcı annelik uygulamasının fıkhi ve etik imkânı üzerine yaptığımız bu çalışmada, istedikleri hâlde normal yollarla çocuk sahibi olamayan ailelerin, yardımcı üreme tekniklerinden taşıyıcı annelik uygulamasıyla çocuk sahibi olmalarının aşağıdaki şartlarla caiz olacağı neticesine varılmıştır:

Taşıyıcı annelik uygulamasında yer alacak yumurta ve rahim sahibi kadınların sahih bir nikâh akdiyle aynı erkekle evli olmaları. Bu da ancak birden fazla evli olan bir erkeğin bir eşinin diğere bir eşine taşıyıcı anne olması ile mümkün olabilir.

Gönüllü yapılması. Taşıyıcı annelik yöntemi ile çocuk sahibi olmak için üç tarafın (yumurta sahibi kadın, rahim sahibi kadın ve sperm sahibi koca) da rızasının olması gerekmektedir.

Eşlerin normal yollarla kesinlikle çocuk sahibi olamayacaklarına dair uzmanların görüşü. Normal yollarla çocuk sahibi olabildikleri hâlde, doğum sancularına katlanmak istememe, fiziğinin bozulması vs. gerekçelerle böyle bir yola başvurulamaz.

Kadınların sahih bir nikâhla evli olmaları. Burada kastedilen taşıyıcı annenin sırf çocuk doğurmak için belli bir süreyle nikâhlanmamasıdır.

Zarurettten/ihhtiyaçtan dolayı yapılması. Çocukları olduğu hâlde çiftlerin daha fazla çocuk sahibi olmaları için böyle bir yöntemle başvurmaları kabul edilemez.

Ayrıca tüp bebek uygulamasında dikkat edilmesi gereken mahremiyet hususlarına burada da riayet edilmelidir.

Belirtilen şartlara riayet edilerek taşıyıcı annelik uygulamasıyla çocuk sahibi olmaya cevaz verilmesi, dinin bilimin önünde bir engel olmadığı, belli şartlara riayet edilerek bilimin imkanlarından istifade edilebileceği şeklindeki anlayışın toplum nezdinde yerleşmesine da katkı sunmuş olacaktır.

Kaynakça

- Arif, Arif Ali. "Taşıyıcı Anne veya Kiralanmış Rahim Konusunda İslami Bir Bakış". *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 389-414.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2009.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. Basım, 2014.
- Ateş, Süleyman. "Dinî Açından Problem Oluşturan Tıbbî Meseleler - II". *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-II*. haz. Mehmet Bulut. 155-186. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-sahiîh*. thk. Muhammed Zühreir b. Nasr en-Nâsır. 9 Cilt. Dimaşk: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Çağrııcı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Çalışkan, Hazal Ungan. “Bırakınız Taşısınlar: Taşıyıcı Anneliğe Güncel Bakış”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 489-509.
- Dâru'l-İftâi'l-Mısriyye. “Te'ciru'l-Erhâm”. Erişim 12 Şubat 2020. https://www.daralifta.org/AR/ViewFatwa.aspx?ID=11804&LangID=1&MuftiType=&%D8%AA%D8%A3%D8%AC%D9%8A%D8%B1_%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B1%D8%AD%D8%A7%D9%85
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Adres Yayınları, 2005.
- Demirel, Cem - Aybar, Funda. “Oosit Donasyonu (Yumurta Bağışı)”. *A'dan Z'ye Yardımcı Üreme Teknikleri*. ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu. 269-278. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 23 Temmuz 2018. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/996/tup-bebek-yontemi-ile-cocuk-sahibi-olmak-caiz-midir->
- Ebû Dâvûd, Süleyman bin el-Eşas. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Erol, Yasemin. “Yapay Dölllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik”. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdu's-Selam Abdu's-Şâfi. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Görgülü, Ülfet. “Taşıyıcı Annelik-Fıkhi Bir Bakış-”. *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 197-208.
- Gözübenli, Beşir. “Dinî Açıdan Problem Oluşturan Tıbbî Meseleler - II”. *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-II*. haz. Mehmet Bulut. 155-186. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Günay, Hacı Mehmet. “Tıbbî Uygulamalar”. *Günümüz Fıkıh Problemleri*. ed. Hacı Mehmet Günay. 104-129. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2010.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- HT, Haberturk. “Taşıyıcı anne ile çocuk sahibi olan ünlüler”. Erişim 03 Ağustos 2018. <https://www.haberturk.com/tv/magazin/haber/1824897-tasiyici-anne-ile-cocuk-sahibi-olan-unluler>
- Hûlî, Mahir Hamid el-. “el-İhsâb hârice'l-cism mea isti'cârî'r-rahm”. *Mecelletu Câmiati'l-Ezher, Gazze, Silsiletu'l-Ulûmi'l-İnsâniyye* 11/2 (2009), 384-353.
- IIFA, International Islamic Fiqh Academy. “Karârü bi Şe'ni Etfâli'l-Enâbîb”. Erişim 09 Ağustos 2018. <http://www.iifa-aifi.org/1661.html>
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*,. çev. Sofi Huri. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Kaan, Enver Osman. *Güncel Fıkıh Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Kadayıfçı, Oktay. “Yardımcı Üreme Teknikleri ve Etik”. *Temel Üreme Endokrinolojisi ve İnfertilite*. ed. M. Nedim Çiçek. 383-386. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.

- Kadayıfçı, Oktay - Ürünsak, Ferhat. “Taşıyıcı Annelik”. *A’dan Z’ye Yardımcı Üreme Teknikleri*. ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu. 279-282. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- Kahraman, Semra. “Dinî Açından Problem Oluşturan Tıbbî Meseleler - II”. *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-II*. haz. Mehmet Bulut. 155-186. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayreddin. “Kiralık rahim (tüp bebek hakkında)”. *İslâm Hukuku Profesörü Hayrettin Karaman’ın İnternet Sitesi*. Erişim 12 Eylül 2018. <http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00377.htm>
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Karaman, Hayrettin. “İki Mesele (Süt bankası ve tüp bebek uygulaması)”. *İslâm Hukuku Profesörü Hayrettin Karaman’ın İnternet Sitesi*. Erişim 12 Eylül 2018. <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/3/0122.htm>
- Kaşıkçı, Osman. “Rada”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Marc A., Fritz - Leon, Speroff. *Klinik Jinekolojik Endokrinoloji ve İnfertilite*. çev. Pınar Tokdemir Çalış. Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 8. Basım, 2014.
- Möröy, Perran - Yörük, Özlem. “Yardımcı Üreme Tekniklerinde Perinatal Sonuçlar”. *A’dan Z’ye Yardımcı Üreme Teknikleri*. ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu. 413-416. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Naef, Shirin Garmaroudi. “The Birth of Embryo Donation and Surrogacy in Iran”. *academia*. Erişim 06 Kasım 2018. https://www.academia.edu/4680737/The_Birth_of_Embryo_Donation_and_Surrogacy_in_Iran
- Özdeğirmenci, Özlem - Dölen, İsmail. “Yardımcı Üreme Teknikleri ve Etik”. *A’dan Z’ye Yardımcı Üreme Teknikleri*. ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu. 397-406. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- Özdemir, Erkan - Öztürk, Ufuk. “Sperm Donasyonu”. *A’dan Z’ye Yardımcı Üreme Teknikleri*. ed. M. Nedim Çiçek - Leyla Mollamahmutoğlu. 323-326. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- Şâban, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 30. Basım, 2018.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Matbaat-u Mustafa el-Bâbî, 2. Basım, 1975.
- Topaloğlu, Fatih. “Biyoetik: Felsefi ve Teolojik Arka Plan”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3 (2016), 1139-1154.
- Zeydan, Abdulkerim. *el-Vecîz fi usûli’l-fikh*. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 7. Basım, 1998.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 18 Nisan 2020. <https://sozluk.gov.tr/>

ÜYTE, Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik. *Resmi Gazete* 27513 (06 Mart 2010). Erişim 18 Nisan 2020. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/03/20100306-10.htm>